

A XV. század várépítészete

Várak a későközépkorban
Die Burgen im Spätmittelalter
 (Castrum Bene 2/1990)
 szerk. Juan Cabello, Bp. 1992.

A középkori magyar történelem iránt érdeklődőknek manapság ritkán adatik meg, hogy a szakfolyóiratokban, ill. időszaki kiadványokban megjelent dolgozatokon túl monográfiákat vagy tanulmányköteteket olvashassanak a témakörrel kapcsolatban. Ezért is kellemes kötelesség beszámolni egy, a múlt év őszén kiadott könyvről, mely ugyan a pénzihiány és az átfutási idő miatt voltaképp két év késéssel jelent meg, de mégis örvendetes példája annak, hogy a kutatók küzdelme a fenti tényezők ellen talán mégsem szélmalomharc.

Magyarországon a várkutatás, a várak forrásokban való szereplésének vizsgálata, ill. maguknak az építményeknek a feltárása, állagmegőrzése az anyagi lehetőségek romlása ellenére sem esett vissza. Múzeumok kiadványaiban, művészettörténeti és régészeti szaklapokban ma is értesülhetünk várfeltárásokról, a várak forrásos vizsgálatáról, vagy éppen a korábbi ásatások, kutatások eredményeinek közzétételéről. Ebbe a sorba illeszkedik bele a nemzetközi jellegű, cseh, lengyel, német, román és magyar kutatókat tömörítő *Castrum Bene Egyesület* tanulmánykötete is.

Az Egyesület 1990-ben tartotta meg második konferenciáját, s ezen könyv nagyrészt az ott elhangzott előadások anyagát tartalmazza. A munka hagyományfolytatónak is nevezhető: egyrészt, mert a „Castrum Bene” név már fémjelez egy kötetet – a második megjelenésekor tehát joggal beszélhetünk hagyományról –, másrészt, mert a kötet szorosan illeszkedik az első munkához. Ez így van mind a szerzők esetében – több kutató mindkét kötetben publikált –, mind tematikailag, hiszen a középpontba mindig a vár, s a várakkal kapcsolatos történeti, régészeti, művészettörténeti kérdések kerültek. Az első kötet a XII., a második pedig a XV. szá-

zadi várak, kastélyok, erődítmények problematikájával foglalkozik.

A XV. század várépítészetének történeti megközelítése az 1970-es években lendült fel néhány olyan összefoglaló munka megjelenésével, melyek jelentős ösztönzést adtak a témával foglalkozó művészettörténészeknek, régészeknek, történészeknek, műemlékvédőknek egyaránt. Közülük kiemelkednek Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom, in: Várépítésztünk, 1975. 63–86., és Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437), 1977. című művei, melyek a várak történeti szerepét, a vár és a hatalom, ill. a birtokrendszer és a politika viszonyát tárgyalják.

Az Anjou-kori *honor*-rendszer felbomlása után, Zsigmond uralkodása idején gyökeresen átalakult a birtokstruktúra. Újra megjelentek a területi magánvagyonok, s a hatalmat jelentő várakat a nagybirtokosok immár nem tisztségük idejére, hanem saját, örökös tulajdonul kapták. Így a vár uradalmuk magjává vált. Az arisztokrácia politikai súlyával ezután egyenrangú félként állt a királlyal szemben, s az udvar mellett – persze nem annak visszaszorulásával, ld. budai, visegrádi építkezések – mint új (vár)építtető csoport jelent meg.

Ezen várak, erődítmények, rezidenciák részben katonai-védelmi célokat szolgáltak, de az újabb kutatások szerint sokkal inkább domináns volt a *reprezentációs jelleg*, a nagybirtokos társadalmi tudatának, politikai és hatalmi súlyának kifejezése, az ezekhez méltó székhely kialakítása, ill. a birtokigazgatási funkció. Részben új építmények készültek, de gyakori volt a régebbi várak, udvarház jellegű épületek átalakítása is. Ehhez szorosan kapcsolódva a főúri birtokközpontokban, illetve nemesi rezidenciákban fokozottan jelent meg a lakályosság kérdése, a komfortigény, a lakótér megőrzésének szükségessége. A várudvarok kezdtek beépülni: feltűntek a füstmentesen fűthető szobákkal rendelkező, emeletes, homlokzatukon loggi-

ákkal, gyakran erkélyekkel tagolt, árkád-soros paloták. A fenti elemek, a korábban zárt épülethomlokzatok kinyílása, illetve a várkápolnák megjelenése mind a *reprezentáló, rezidenciális* jelleget emelik ki. Az épületek stílusukban inkább igazodnak az Anjou-kori gótikához, ill. a XV. századi későgótikához, mint a reneszánszhoz, melynek igazi hatása a XVI. században jelentkezett.

Ezen megállapításokon belül – és túl – azonban számos probléma vetődik fel. Először is: igen nehéz elválasztani egymástól a forrásokban *castrum, castellum* és *curia nobiliaris* néven szereplő építményeket, pontosan meghatározni, ill. egymástól elkülöníteni az egyes fogalmak jelentését, tartalmát. Gyakran szerepel a forrásokban ugyanis a vár módjára épített *castellum (castellum instar castris)* kifejezés, ill. előfordul, hogy maga a tulajdonos titulálja kúriáját várnak.

Másodszor: maga a *castellum* fogalom gyűjtőnév. Az ezen terminus alá utalt építményeknek több fajtája létezett, pl. erődített nemesi házak; kisebb várak; templomokból és kolostorokból épült kastélyok; nemesek egymás ellen emelt katonai erősségei stb., s ezért építészeti megoldásuk is eltérő volt, sokszor külső megjelenésben nem is különböztek az egyértelműen várnak nevezett építményektől. Valószínű, hogy árokkal és fallal körülvett épületek voltak, belső udvarukon lakóházzal vagy toronnyal. (Erődített voltukról tanúskodik maga a *castellum* fogalom is, mely a *castrum* kifejezés kicsinyítő alakja: kisméretű vár. A szakemberek általában az erődítmény vagy a kastély szavakkal magyarázzák – természetesen nem a mai, kastélynak nevezett épületeket értve alatta.) Ám a falon sok esetben nem követ, hanem fából és földből készült palánkot kell érteni; a torony megjelenése sem általános stb. Végezetül az is nehezíti a kérdést, hogy ezen építményekre még alkalmazták a *fortalicium, propugnaculum, domus lapideum* kifejezéseket is. Ezért nehéz csak egy szóval lefordítani a *castellum* fogalmat, pontosan megadni funkcionális és építészeti jegyeit, s így sok esetben egyértelműen elválasztani a *castrum*tól.

A problémákat, kérdéseket még folytathatnánk. Nem teljesen tisztázott a XV. századi paloták, mint lakóépületek belső térbeosztása, az egyes – földszinti és emeleti – helyiségek, a külső épületek funkciója sem. Terminológiai problémák nehezítik a palota (*palatium*, aula, *coenaculum*) és a terem (*aula, sobium*) fogalmak jelentésének pontos definiálását. Milyen volt a várak, kastélyok viszonya a városias településekkel? A több ilyen építménnyel rendelkező birtokok *residentia continua et perpetua*, ill. *locus habitatoris* néven szereplő állandó lakhelyei milyen sajátos és megkülönböztető jegyeket hordoztak a tulajdonos többi várához, kastélyához, kúriájához képest? Hatottak-e a kolostorok refektóriumai a palotatermek kialakítására? A királyi építkezések befolyásolták-e a nemesi építkezéseket, s ha igen, milyen mértékben? S egyáltalán: a XV. század városépítészete a korábbi gyökerekből táplálkozó szerves egység, vagy inkább előkészítője a XVI. században, a politikai viszonyok miatt létrejövő, ekkor már főleg katonai-védelmi funkciót betöltő várépítészetnek? stb., stb.

A kötetben huszonnyolc dolgozat található. Ezek közül négy nevezhető általános, összefoglaló-problémafelvető jellegűnek. E tanulmányokban Feld István, Koppány Tibor és Marosi Ernő a XV. századi várak, kastélyok, paloták történeti, építészeti, művészettörténeti kérdéseit foglalja össze, míg Kubinyi András a palota és a terem fogalmak jelentésrétegeiről ír.

A tanulmányok másik része a „különös” kategóriája alá sorolható, hiszen e dolgozatok konkrétan egy-egy *castrum, castellum* problematikájával foglalkoznak. Kevés kivétellel bemutatják azok írásos forrásokban való megjelenését az Árpád-kortól a XV. századig, s az alapos vár- és birtoklástörténet után, elsősorban a szerzők ásatásainak eredményei alapján rekonstruálják a várak stb. építészeti megoldásait; milyen külső és belső jegyekkel, alaprajzzal, melléképületekkel rendelkezettek.

A rész dolgozatainak témája pl. a budai palota – Érszegi Géza két, I. Lajos-kori pápai oklevél kritikai kiadá-

sával szól a budavári királyi kápolna problematikájához; Buzás Gergely és Végh András pedig a Zsigmond-kori palotahomlokzat lehetséges rekonstrukciójával, s az ekkor készült palotakapuk kérdésével foglalkozik –; a visegrádi fellegrvár és királyi palota; a várpalotai, kanizsai, ónodi vár; a sárospataki castellum stb. Kubinyi András pedig másik tanulmányában a déli végvárrendszer néhány castellumának lőfegyver- és tűzerejét vizsgálva érdekes következtetéseket von le a végvárrendszer s ezen belül a castellumok erejéről, jellegéről.

A dolgozatok harmadik csoportja külföldi szerzők (öt cseh, két német, két román kutató) munkái. Ezen tanulmányok részben a középkorban Magyarországon, de ma Romániában található XV. századi várakról – pl. Temesvár középkori kastélyáról, ill. Ozorai Pipó építkezéseiről a Bánátban –; részben a Kárpát-medencével szomszédos területek (Cseh-Morvaország, Német Birodalom) ez időben készült várainak általános és különös jegyeiről szólnak – így jó lehetőséget adnak az összehasonlításra.

A tanulmánykötet tehát egyrészt kérdéseket és tisztázandó problémákat kíván felvetni, ugyanakkor igyekszik ezek közül többet is megválaszolni, a felvetéseket újszerűen megvilágítani, s egy keretet adni, melybe a XV. század várépítésze elhelyezhető. Természetesen a kötet minden kérdésre nem ad választ – s voltaképp nem is ez a feladata. A témakör valamennyi problémájának tisztázására ugyanis nem elegendő egy tanulmánygyűjtemény.

Ezt a munkát egy olyan – történelemszövegekből, régészetből, építészetből, művészettörténelemszövegekből álló – műhely végezheti el, amely komplex módon tudja vizsgálni a XV. századi magyar várépítészeti valamennyi általános és különös jegyét mind az írott források, mind az építészet, művészettörténet, régészet adatainak figyelembevételével, egyben elhelyezve a kérdéskört az európai/közép-európai fejlődésben – így válaszolva meg az összes problémát.

Természetesen ez több év munkáját és legalább egy vaskos kötetet (kötetso-

rozatot) igényelne – de ezen tanulmánygyűjtemény jó úton halad, hiszen „kicsiben” szimbolizálja azt a megoldást, amire gondolunk. A Castrum Bene Egyesület pedig bátran nevezhető olyan szellemi műhelynek, mely tagjainak felkészültségéből, szakismeretéből adódóan meg tudná oldani ezt a feladatot. Így e kötet alapján, jó előmunkálatnak is tekinthető a témakör esetleges teljes feldolgozásához.

A tartalmi részek után végezetül essék szó a formai jegyekről is.

A dolgozatok után alapos jegyzet-apparátus, ill. bibliográfia található, mely bőséges szakirodalmat ajánl a téma iránt érdeklődőknek. A Castrum Bene Egyesület nemzetközi voltából következően minden tanulmányt – még a Gerő László által írt előszót és Juan Cabello bevezetőjét is – német nyelvű rezümé követ. A külföldi szerzők dolgozatainál pedig a főszöveg német, s a rövid tartalmi összefoglaló magyar. Ezenfelül a tanulmányok többsége után nagy gondtal készített szemléltető fotók, alap- és rekonstrukciós rajzok találhatóak.

A Magyarországon megjelent tanulmánykötetekhez képest szokatlan, de igen szimpatikus megoldásnak tartjuk, hogy a dolgozatok végén megtalálhatók a szerzők címei is. Így bárkinek – szakembernek vagy akár egy laikus érdeklődőnek egyaránt – lehetősége nyílik, hogy véleményét közvetlenül a szerzőnek írja meg.

A kötet formai jegyei között voltaképpen egy igazán szemet szúró hibát fedeztünk fel: sajnos, a szövegekben feltűnően sok betű- és névelírás, ékezet- és vesszőhiba van – gondosabb korrektúrázással ez megelőzhető lett volna.

A kötet bemutatásának végére kíváncsok, hogy az Egyesület 1992 nyarán újabb konferenciát tartott Pécsen „Középkori püspökvárak és rezidenciák” címmel. Ennek programjáról a Műemlékvédelem 1992/4. száma tudósított. Reméljük, a Castrum Bene Egyesület mielőbb meg tudja jelentetni a sorozat harmadik, ezen összeállítás előadásait tartalmazó, immár tematikus kötetét.

PITI FERENC